

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Комунікативна культура є однією з визначальних властивостей сучасної людини, оскільки займає провідне місце в загальнокультурному і професійному становленні особистості.

Для виявлення сутності комунікативної культури простежимо становлення поняття через призму психології спілкування. Перші вітчизняні публікації щодо психології спілкування з'явилися в Києво-Могилянській академії ще на початку XVIII ст. і декларували ідею спілкування, яка йде через пізнання, вибір засобів і способів взаємодії з гуманною орієнтацією. Мислителі того часу вбачали у спілкуванні засіб самопізнання людини, її емоційно-почуттєвий розвиток, громадянське становлення тощо. Так, Феофан Прокопович стверджував, що мистецтвом слова і спілкування можна впливати на людей і переконувати їх. У його праці «Про почуття» не тільки висвітлена взаємодія почуттів – Любові, Радості, Гніву, Суму, Страху, а й викладене вчення про три стилі психологічного навчання. Прокопович вважає, що *високий стиль* має хвилювати людей, тому в його межах при навчанні слід використовувати сильні емоції, величні способи викладу думок. Застосування *середнього стилю* має давати насолоду, тут доречні гарні способи викладу думки. А *низький стиль* призначений для повчань.

На думку Г. Сковороди, людина, спілкуючись, реалізує свої природні обдарування, що можливо тільки через освіту та самопізнання. Пізнати в собі справжню людину – у цьому щастя, а корінь нещастя – в неправильному розумінні своїх здібностей, себе. Відтак самопізнання – універсальний засіб моральної перебудови світу.

У XVIII – на початку XIX ст. у творах І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка сформувалася думка про те, що культура спілкування і поведінки залежить від середовища, нових умов, соціальної ролі та рівня суспільних відносин індивіда. Це свідчить про те, що в зазначений період закладалися теоретичні основи адаптації особистості до навколишнього середовища через культуру спілкування.

Про високу оцінку культури спілкування в контексті усвідомлення складності психічного життя людей свідчать поетичні рядки Т. Шевченка:

Ну що б, здавалося, слова...

Слова та голос – більш нічого,

А серце б'ється – ожива, як їх почує.

Сучасні наукові дослідження переконують, що феномен комунікативної культури з чинника, який супроводжує процес соціальної взаємодії, перетворюється на один з провідних чинників досягнення соціальної стійкості й упорядкованості завдяки його стабілізуючому впливу на комунікативні процеси. Саме культурна наповненість надає цьому феномену поліфункціонального характеру. В умовах інформаційної цивілізації комунікативна культура стає метою (культура діалогу), підґрунтям (взаєморозуміння), засобом регламентації (культура ділового й повсякденного спілкування) комунікативних процесів.

У ХХ ст. усвідомлення ролі спілкування в суспільстві стало предметом філософських досліджень. У цей час відбувається справжній комунікативний поворот – поворот від позиції єдиного самодостатнього (або «монологічного») суб'єкта до прийняття принципів діалогу, інтерсуб'єктивності як керівних засад осмислення людського буття й діяльності [22, с. 311]. Становлення філософії спілкування або комунікативної філософії пов'язують з іменами М. Бахтіна, М. Бубера, Н. Хомського, К. Ясперса та ін.

Ідею М. Бахтіна про культуру як феномен, здатний існувати лише на межі між різними суб'єктами, в просторі актуального діалогу й спілкування між ними з позицій сучасної семіотики конкретизував Ю. Лотман [21]. Він вважав культуру, подібно до людської свідомості, семіотичним механізмом, що передбачає актуальну присутність у ньому принаймні двох різних мов, котрі взаємно інтерпретують одна одну, породжуючи при цьому усе нові комплекси значень і відкриваючи простір для творчості. Урахування семіотичного підходу в лінгвокультурологічних дослідженнях також дозволяє уточнити і конкретизувати поняття інформаційно-комунікативної компетентності особистості [11, 14]. З точки зору семіотики культура – це певний обсяг знань

(інформації), яку виробляє людство для адекватної інтерпретації продуктів людської діяльності. При цьому інформація проявляється в артефактах, що репрезентують певні форми і моделі даної інтерпретації. Сума артефактів утворює знакову систему, функціонування якої усередині культури і за її межами приводить до обміну інформацією. Важливо не лише розуміти сутність інформації, за допомогою якої відбувається контакт суспільства зі світом, а й те, яким чином ця інформація матеріалізується, аби бути переданою і отриманою членами суспільства.

У контексті семіотичного підходу інформаційно-комунікативна компетентність включає лінгвістичну компетентність – комунікативну характеристику міри володіння мовою в процесах обміну інформацією. Її параметрами (за Е. Орловою) є: правильність (вислів має відповідати визнанням в культурі граматичним правилам); реалізованість (здатність контролювати обсяг і смислову глибину граматично правильних висловів); прийнятність (доречність вислову у конкретній соціокультурній ситуації); вживаність (частота, ймовірність вживання мовної одиниці) [29, с. 464.]. Таким чином, інформаційно-комунікативна компетентність передбачає не лише освоєння традицій, зразків і стилів поведінки, світу символів, ідей і цінностей, але і формування у людини знань, що дають бачення речей в певній формі і смислового контексті, досвіду упорядковувати, розчленовувати інформацію за образами, формами, рівнями згідно з цілісною картиною світу [43, с. 191]. Завдяки їй оптимізується становлення особистості в конкретному соціумі.

Роботу в цьому напрямі продовжили Г. Батищев, В. Біблер, Л. Баткін, у працях яких розкривається фундаментальна роль спілкування у становленні людини в сутнісному, конкретно-особистісному, а також культурно-історичному сенсі. Тобто, у контексті особистісного розвитку спілкування сприяє «вростанню» особистості в різноманітні суспільні структури, засвоєнню соціального досвіду й соціальних норм, установок і цінностей [13, с. 41].

У філософсько-методологічному аспекті спілкування пов'язується зі способом буття людини і культури: спілкування є «способом буття людської

сутності», «способом буття культури», «історичним способом буття культури і людини в культурі того чи іншого типу» [9, с. 7].

У цей період також з'являються наукові й практичні розробки з проблем психології спілкування за кордоном. Та якщо зарубіжні теорії, серед яких особливої популярності набули праці Д. Карнегі, переважно відстоювали технологію маніпулятивного спілкування без психологічного змісту, то, наприклад, В. Бехтерев експериментально довів істотні особливості спілкування в індивідуальній та спільній діяльності [32, с. 100–101].

У 30-х рр. минулого століття інтерес до проблем спілкування виявив Л. Виготський, який довів, що провідними у спілкуванні є вищі психічні функції. Пізніше це вчення розвинув Б. Ломов, який вважав спілкування логічним центром усієї системи психологічної проблематики.

Різними й неоднозначними були також підходи до вивчення спілкування у соціальній психології. Наприклад у 60-х рр. ХХ ст. спілкування розглядалося в контексті масових процесів, онтогенезі, взаємозв'язку з вищими психічними функціями, а десятиріччям пізніше акцент робився на змінах поведінки в ситуації безпосереднього спілкування. Внаслідок цього були визначені гуманні цілі психології спілкування – взаємодія, взаєморозуміння, самопізнання, самовдосконалення.

Як окремий випадок взаємодії в системі відносин «людина – людина» і «людина – суспільство» трактують на рівні спілкування комунікацію, яка характеризує інформаційний аспект спілкування і розглядається в якості процесу передачі інформації чи обміну інформацією. Інформаційний обмін у процесі спілкування може бути адекватно осмислений лише з урахуванням інтеракцій та перцепції [23]. З огляду на це, можна говорити про комунікаційну культуру особистості, яка безпосередньо виражається у спілкуванні з іншими людьми.

Цікавою нам видається думка Є. Ільїна про те, що спілкування є особливим видом комунікації. Комунікація ж розглядається ним як взаємодія (зв'язок) двох систем, у ході якої від однієї системи до іншої передається сигнал, що несе інформацію. Таким чином, комунікація властива й технічним

системам, і взаємодії людини з машиною, приладами, і взаємодії людини з іншими людьми. Проте, лише останній вид, як специфічний для високоорганізованих живих істот, – вважає Є. Ільїн, – належить до спілкування. Під час взаємодії людей виникає психічний контакт, який свідчить про те, що в процесі спілкування відбувається не просто здобуття інформації або обмін нею, але й виклик емоцій, обмін ними. Розглянуте під таким кутом зору людське спілкування є зв'язком між людьми, який приводить до виникнення двопільного психічного контакту, що виявляється в передачі партнерові по спілкуванню інформації (вербальної й невербальної) і має на меті встановлення взаєморозуміння і взаємопереживання [8, с. 205].

Аналіз наукової літератури переконує: ціла низка основоположних етичних характеристик спілкування – і толерантність, і повага, і співчуття, і співстраждання, і любов – можуть бути представлені й осмислені як прогресуючі ступені «прилучення», або наближення до *Іншого*. Мета такого спілкування вбачається не в обміні інформацією, а в *пошуку спільної позиції*, творенні чи здобутті або відкритті *спільності* людей, які спілкуються. «Мета спілкування, – підкреслює М. Каган, – прилучення суб'єкта до суб'єкта» [10, с. 141–156]. Тобто, у справжньому спілкуванні немає відправника й одержувача повідомлень, а є *співрозмовники, співучасники*.

Крім того, спілкування обов'язково передбачає певний результат – зміну поведінки і діяльності інших людей. Таке спілкування називають міжособистісною взаємодією, тобто сукупністю взаємозв'язків і взаємовпливу людей, що складаються в процесі їх спільної діяльності. Міжособистісна взаємодія є послідовністю розгорнутих в часі реакцій людей на дії один одного: вчинок індивіда А., що змінює поведінку Б., викликає з боку Б. відповідні реакції, які в свою чергу впливають на поведінку А. Необхідною умовою успішності процесу спілкування є відповідність поведінки людей, що взаємодіють, очікуванням один одного [3, с. 251]. Зважаючи на це, зауважимо, що трудова діяльність не може здійснюватись успішно, якщо між її виконавцями не будуть налагоджені відповідні контакти і взаєморозуміння. Цілі спілкування в такому випадку відображають потреби спільної діяльності людей.

Реальний спосіб життя людини, завдяки якому визначається її психічний склад, не вичерпується предметно-практичною діяльністю. Вона складає лише один бік способу життя, поведінки людини в широкому сенсі. Іншою стороною є спілкування як специфічна форма взаємодії людини з іншими людьми. Саме у процесі спілкування здійснюється перш за все обмін ідеями, інтересами, «передавання» рис характеру, формуються установки особистості, її позиції [20]. Особливого значення набули дослідження спілкування для аналізу колективної діяльності людей, оскільки спілкування, на його думку, є ніби внутрішнім механізмом життя колективу.

Водночас міжособистісне спілкування розглядається у контексті поведінки і сприяє розвитку чи блокуванню контакту між людьми. Повноцінний розвиток особистості передусім залежить від її спілкування, оскільки воно виступає не тільки в якості важливої духовної потреби особистості як соціальної істоти, а й в якості головного інструмента, що забезпечує її зв'язок з іншими людьми. На переконання А. Петровського, людина стає особистістю в процесі спілкування при входженні в суспільство, з яким вона взаємодіє в кожен момент свого існування [30, с. 19]. «Уся сукупність стійких і мінливих особливостей особистості, – підкреслював він, – виникає завдяки спілкуванню і призначена для спілкування».

Вивчення психологічної літератури дає підстави стверджувати, що більшість авторів у визначенні спілкування вважають його складним явищем, яке може бути одночасно процесом взаємодії й інформаційним процесом, ставленням людей один до одного і процесом їх взаємовпливу, процесом їх співпереживання і взаємного розуміння один одного [31, с. 296]. У сучасній психології спілкування розглядають як: компонент життєдіяльності; засіб передачі суспільного досвіду і залучення до культури; взаємодію об'єктів; спосіб пізнання суб'єктивного світу інших людей; процес [5, с. 111]. Передусім спілкування виникає там, де партнери бачать в іншому собі подібного і собі рівного, ядром цього спілкування є передача думок і переживань (Л. Виготський), а головним процесом виступає взаєморозуміння (С. Рубінштейн). Водночас існує ряд характеристик, за відсутності яких,

спостережувану взаємодію важко віднести до спілкування. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне торкнутися психологічних аспектів сутності спілкування.

Спілкування виступає реальним буттям стосунків, у які вступають індивіди, і надає їм суспільності й людськості, тобто робить їх свідомими. З огляду на це спілкування є зовнішньою стороною людських стосунків, їх явною стороною. Спираючись на викладені судження, Я. Коломінський пропонує визначати спілкування як інформаційну й предметну взаємодію, у процесі якої реалізуються, проявляються і формуються міжособистісні стосунки [12, с. 40, 43].

В. Соковнін розглядає спілкування, з одного боку, як компонент стосунків, але з іншого – ототожнює його з ними. Важливою характеристикою спілкування психолог вважає взаємовплив [39, с. 37]. За його версією спілкування можна розглядати також як особистісне ставлення, яке проявляється у формі суб'єктивних впливів, вираження симпатій (антипатій), почуттів, претензій тощо [39, с. 54–55].

Прояви суб'єктності особистості, відповідно до рівня розвитку її суб'єктивних властивостей і здібностей, у спілкуванні фіксуються в особливостях перетворювальної активності, і в змісті усвідомлення рефлексії своїх особистих стосунків і взаємин зі світом. Виходячи з такого розуміння суб'єкта спілкування, критеріями визначення його типів повинні виступати спрямованість, інтенсивність, якість перетворювальної активності особистості, що виявляються в її суб'єктивних, особистісних властивостях і одночасно зумовлені ними. [31, с. 305–307]. Таким чином суб'єкт спілкування не лише вносить об'єктивні й суб'єктивні зміни до цього процесу і здійснює відповідну детермінацію змін особистості, а й розкривається через власну спрямованість, установки, ціннісні орієнтації, тобто через систему стосунків. У такому випадку перетворювальна активність особистості, що розкривається в цій системі, повинна розглядатися крізь призму соціальної, культурно-психологічної норми. Тобто, вона має бути співвіднесена з поняттям соціальної норми, що ґрунтується на положенні про інтенсивність, силу, знак перетворювальної

активності особистості та їх відповідність прийнятим в суспільстві стандартам поведінки.

У ряді психологічних концепцій існує тенденція до протиставлення спілкування й діяльності. В. Мясіщев, вважаючи основним джерелом життєвої активності особистості потребу, диференціював її на дві – залежно від двох найважливіших для людини видів активності – спілкування і власне діяльності. Як наслідок, учений вирізняв потребу в діяльному спілкуванні та потребу в спілкуванні у діяльності [25, с. 151]. Е. Дюркгейм звертав особливу увагу не на динаміку суспільних явищ, а на їх статику. Суспільство виглядало в нього не як динамічна система діючих груп та індивідів, а як сукупність форм спілкування, що знаходяться в статистиці. Чинник спілкування в детермінації поведінки був підкреслений, проте при цьому недооцінювалась роль перетворювальної діяльності: сам суспільний процес зводився до процесу духовного мовного спілкування [1, с. 67].

На противагу цьому у вітчизняній психології приймається ідея єдності спілкування й діяльності. Такий висновок логічно випливає з розуміння спілкування як реальності людських взаємин, яке передбачає, що будь-які форми спілкування включені в специфічні форми спільної діяльності: люди не просто спілкуються у процесі виконання ними різних функцій, вони завжди спілкуються у певній діяльності, з приводу неї. Організаційний принцип спільної діяльності й спілкування тлумачиться [7] як рушійна сила розвитку. Його виокремлення аргументується тим, що діяльність і спілкування є необхідною й специфічною умовою присвоєння індивідом досягнень історичного розвитку людства [42, с. 130].

О. Леонт'єв, спираючись на ідею вплітання спілкування у діяльність детально розглядає питання про те, що саме в діяльності може конституювати спілкування. Він вважає, що діяльність через спілкування організується і збагачується. Побудова плану спільної діяльності потребує від кожного учасника оптимального розуміння її цілей, завдань, усвідомлення специфіки її об'єкта і навіть можливостей кожного. Включення спілкування у цей процес дозволяє здійснити «узгодження» чи «неузгодження» діяльностей індивідів [17,

с. 116]. Таке узгодження діяльностей окремих учасників здійснюється завдяки такій характеристиці спілкування, як функція впливу [27], в якій проявляється «зворотний вплив спілкування на діяльність».

Виявленню глибинних якостей суб'єкта – його вільної активності, здатності породжувати нові смисли, долати стереотипи поведінки тощо – сприяє творчо-імпровізаційний характер спілкування. Отже, спілкування – це *діяльність*, яка полягає у встановленні зв'язку між людьми на основі формування їхніх ставлень один до одного у процесі життєдіяльності. Разом з тим характеризуючи спілкування як особливий вид діяльності, слід враховувати, що без нього неможливий повноцінний розвиток людини як особистості і суб'єкта діяльності, як індивідуальності [26]. Спілкування характеризується й як мистецтво, що потребує від людини і серця, і розуму, й уміння, й натхнення, оскільки виконує не лише пізнавальну роль, а є й своєрідним практичним людинознавством, оскільки за допомогою спілкування особистість пізнає не тільки іншу людину, але й саму себе [6, с. 33]. Таким чином, спілкування складає підґрунтя для реалізації та поліпшення стосунків з іншими людьми, що позитивно впливатиме й на процес адаптації людини до нових умов життя, зокрема до професійної діяльності.

Наголошуючи на важливості розвитку культури спілкування особистості, М. Бастун рекомендує враховувати два компоненти культури. Першим є лінгвістична компетентність, що передбачає вміння будувати граматично адекватні мовні конструкції та володіння формальними навичками спілкування. Другий компонент стосується оволодіння навичками творчого міжособистісного спілкування, стратегіями діалогічної взаємодії, в тому числі зовнішнім і внутрішнім діалогом [36, с. 44].

У контексті особистісного підходу культура спілкування розглядається як єдність двох взаємопов'язаних, але якісно своєрідних підструктур: особистісної та поведінкової. До першої належать мотиваційно-ціннісні установки, соціальні орієнтації, які визначають спрямованість спілкування, вибір певних способів взаємодії з іншими. Поведінкова, або операційно-дійова, підструктура охоплює способи організації взаємодії з партнерами, вербальні та невербальні засоби

спілкування, комунікативні стратегії та прийоми впливу на співбесідника [19, с. 7].

Спираючись на думку Г. Балла про те, що культура особистості, – це «система якостей тієї чи іншої особистості як суб'єкта культури» [2], М. Бастун у дослідженні культури спілкування пропонує розглядати особистість передусім як суб'єкт культури спілкування. Важливою формою існування культури є мова, тому закономірно розглядати особистість як суб'єкт культури *мовленнєвого спілкування*, за іншим визначенням – як *мовленнєву особистість* [36, с. 43].

У словнику-довіднику з питань психології особистості мовленнєва особистість визначається як «сукупність здібностей і характеристик людини, які зумовлюють створення і сприймання нею мовленнєвих текстів; представленість особистості в утворених нею текстах» [33, с. 151]. Щодо структури мовленнєвої особистості, йдеться мова про кількарівневе утворення:

- *вербально-семантичний рівень*, який передбачає володіння природною мовою;
- *когнітивний* – одиницями котрого є поняття, ідеї, концепти, які складаються в більш-менш упорядковану «картину світу»;
- *прагматичний*, який включає цілі, мотиви, інтереси, установки та інтенціональності.

Таким чином, поняття мовленнєвої особистості враховує особливості спілкування як соціального явища і потреби особистості як соціальної істоти. Адже спілкування задовольняє вроджену потребу особистості у співіснуванні і взаєморозумінні, формуванні духовного зв'язку з іншими людьми. Особистість користується спілкуванням з метою спрямованого впливу на іншого для отримання або надання інформації, обміну досвідом, психічним станом, співчуття, переконання тощо.

Із спілкуванням тісно пов'язаний розвиток особистості, який, за твердженнями психологів, унеможлиблюється за умов його відсутності. Крім того, спілкування називають основним способом вдосконалення й

самореалізації особистості, важливим життєоптимізуючим засобом і умовою її функціонування [33, с. 81-82].

У контексті розвитку комунікативної культури майбутніх фахівців мовленнєва особистість розглядається передусім з точки зору здатності людини виконувати мовленнєві дії. Поняття мовленнєвої особистості торкається однієї з граней, тієї, що вказує на її ставлення до мови і мовлення, а також кожний носій мови розглядається як унікальний суб'єкт мовлення. З цього положення М. Бастун робить два переконливі висновки: «по-перше, процес навчання повинен бути спрямований на те, щоб навчити учня бачити в партнері по комунікації саме особистість; по-друге, учень для вчителя постає як унікальна «мовленнєва особистість», котрій він допомагає розвиватися, а вчитель для учня – також як мовленнєва особистість, що може бути одним з джерел побудови власного образу «Я» [36, с. 43–44].

Спілкування потребує від особистості вміння орієнтуватися у різноманітних, навіть суперечливих ситуаціях, здійснювати пошуки шляхів розв'язання багатьох проблем, зокрема виробничих. Крім того, у спілкуванні людина характеризується, перш за все, своїми бажаннями, цілями, інтересами, що створює її переконання. У процесі спілкування треба також обережно поводитись з Я-концепцією свого партнера, оскільки з нею пов'язані сильні почуття та стани [16, с. 203].

Спираючись на результати багаторічного обстеження американськими психологами різних психічних якостей декількох тисяч людей з дитячого до дорослого віку, В. Рибалка називає здатність до спілкування найважливішою соціальною і професійною здатністю. Це дослідження виявило, що головним чинником успішності кар'єри і життєвого благополуччя виступає так зване «комунікативне ядро» особистості. Учений пропонує розглядати комунікативні якості особистості як умову спільної трудової діяльності у контексті діяльнісного виміру структури особистості. Причому спілкування, як підструктура, знаходиться на її вершині [34, с. 45].

У дослідженнях з проблем спілкування (переважно педагогічного) останнього десятиріччя ХХ ст. виокремився культурологічний аспект

(В. Біблер, С. Курганова. У такому контексті в працях Л. Агафонцевої, І. Зарецької, В. Соколової, Т. Старостіної та ін. з'явилося нове поняття «комунікативна культура». Невпинне зростання наукових пошуків у напрямі його дослідження свідчить, що комунікативна культура є однією з визначальних властивостей сучасної людини, оскільки займає провідне місце в загальнокультурному і професійному становленні особистості. У психолого-педагогічній літературі комунікативна культура розглядається дослідниками зокрема як: частина професійної культури фахівця (В. Грехнев, В. Сластьонін, І. Зарецькая; комунікативний аспект професійної підготовки (Н. Кузьміна); частина культури особистості (А. Мудрик, В. Саф'янов).

Сучасні філософські дослідження переконують, що комунікативна культура з чинника, який супроводить процес соціальної взаємодії, перетворюється на один з провідних чинників досягнення соціальної стійкості й упорядкованості завдяки його стабілізуючому впливу на комунікативні процеси. Саме культурна наповненість надає цьому феномену поліфункціонального характеру. Філософський зміст поняття «комунікативна культура» полягає у специфічному прояві соціальної культури, що характеризується «людським виміром» суспільних і міжсуб'єктних відносин і спрямований на взаємозбагачення індивідів засобами інформаційного обміну, взаємотрансляції знань, розповсюдження позитивного досвіду спільної життєдіяльності [38, с. 9]. Комунікативна культура в умовах інформаційної цивілізації стає метою (культура діалогу), підґрунтям (взаєморозуміння), засобом регламентації (культура ділового й повсякденного спілкування) комунікативних процесів. Разом з тим комунікативна культура виражає специфіку тенденцій сучасного інформаційного суспільства і розглядається як «інтеріоризовані патерни рапортних взаємодій на вербальному й невербальному рівнях репрезентації особистісних потреб» [37, с. 39]). Разом з тим комунікативна культура відображає позицію особистості щодо потреб взаємодії з іншими, реалізації творчого потенціалу у здатності підтримувати комунікативну взаємодію тощо.

З позицій діяльнісного підходу, згідно з яким будь-яке явище суспільного життя є проявом діяльності як універсального способу існування людини й суспільства, комунікативну культуру розуміють як сукупність елементів, що регулюють комунікативну діяльність і формуються, функціонують і розвиваються через взаємодію суб'єктів. Виходячи з цього, комунікативна культура індивіда визначається як система знань, норм, цінностей і зразків поведінки, прийнятих в суспільстві, і вміння органічно, природно й невимушено реалізувати їх у діловому й емоційному спілкуванні. При цьому комунікативній культурі властиві загальні ознаки культури, а також відображення специфічного характеру комунікативної діяльності.

Як переконує аналіз наукових джерел з проблеми, осмислення поняття комунікативної культури розвивалося на основі нормативно-етичного підходу до проблем спілкування. Початковий етап його виявлення характеризується виокремленням у структурі спілкування етичної складової – педагогічного такту (І. Страхов, Н. Кузьміна). Н. Кузьміна визначає його як «відчуття міри в прояві вимогливості, вміння вибрати форму вимог, особлива чуйність, що проявляється у всій системі багатоманітних стосунків з учнями, їхніми батьками, у вирішенні часом надзвичайно тонких психологічних питань, які виникають у процесі педагогічної діяльності» [15, с. 146]. Істотне значення для комунікативної культури, яка ґрунтується зокрема на вмінні орієнтуватися в інформаційній структурі спілкування, має соціально-психологічна інформація. Остання передається якраз за допомогою етикету з використанням стандартів спілкування, кодів, знаків, символів тощо.

Слід відзначити, що становлення поняття відбувалося на основі певної трансформації й переосмислення поняття «культура спілкування» як особливої системи типових за проявом емоційно-почуттєвих, раціональних і вольових поведінкових реакцій людини на конкретні соціально-значущі умови її життєдіяльності [4]. При цьому акцентується і значення психологічних особливостей учасників спілкування, і власне соціальні (економічні, політичні, духовні, ідеологічні) характеристики змісту культури спілкування.

Етичний і духовний зміст культури спілкування включає: «освіченість, духовне багатство, розвинене мислення, здатність осмислювати явища в різних сферах життя, різноманітність форм, типів, способів спілкування і його емоційно-естетичні модифікації, міцну етичну основу, взаємну довіру суб'єктів спілкування; його результати у вигляді опанування істини, стимулювання діяльності, її чіткої організації» [18, с. 194].

На ще одну принципову, на наш погляд, якість комунікативної культури вказує А. Мудрик [24, с. 3], вважаючи, що «генералізує» основу комунікативної культури її гуманістичний характер. Це підсилює значення аксіологічного компонента комунікативної культури, зокрема таких цінностей як гуманність, інтерес до людини, духовність. Саме спілкування повинно бути для людини цінністю. А ступінь значущості для суб'єкта спілкування цінностей комунікативної культури визначається якістю комунікативного процесу. У його ході комунікативна культура особистості характеризується вмінням кожного з партнерів створювати такі психологічні умови, які сприятимуть прояву на оптимальному рівні їхнього інтелектуально-вольового й морально-етичного потенціалу. У цьому контексті комунікативна культура постає як система внутрішніх ресурсів, необхідних особистості для ефективної комунікації у процесі міжособистісної взаємодії і включає комплекс певних комунікативних якостей, завдяки яким особистість запобігає виникненню труднощів й прогнозує результативність міжособистісної взаємодії, у тому числі професійної. Сучасні психологічні дослідження підтверджують широко відомий факт – успіх професійної діяльності залежить не лише від професійної компетентності, але і на 50% від уміння спілкуватися. Все більше значення в житті суспільства і окремих особистостей набуває робота з інформацією, уміння її знайти, використовувати, обмінятися, а значить, не просто уміння спілкуватися, а володіти високим рівнем комунікативної культури.

Таким чином, комунікативна культура характеризується здатністю до узгодження й співвіднесення своїх дій з іншими, прийняття й сприйнятливості іншого, добору аргументів, розуміння й шанобливого ставлення до думок інших, що забезпечує регулювання взаємин у досягненні спільної мети

діяльності; а також готовністю до тактовної комунікативної взаємодії й рефлексії в комунікативній діяльності [35, с. 12–13]. Водночас комунікативна культура виражає потребу в іншому, уміння стати на позицію партнера, розширення меж комунікативної діяльності, висуває змістовні засади взаєморозуміння людей в суспільстві, міру і еталони їхніх форм спілкування і поведінки.

У контексті досліджуваної теми доречним видається розмежування понять «комунікативна культура» і «комунікаційна культура». Перше характеризує сутність спілкування як систему взаємодії, стосунків, контактів тощо, визначає його як цілісне суспільне й духовне, зокрема психологічне й моральне утворення. Визначення комунікації через категорію культури суттєво відрізняє її сучасне значення від технократичного (комунікація – це мережа каналів для передачі певної інформації) [28]. Комунікативна культура наближається за змістовим наповненням до комунікативної етики (системи моральних принципів, норм і цінностей, покликаних надавати міжособистісним, так і загальносуспільним взаєминам гуманістичного значення і забезпечує, передусім, успішну адаптацію людини до соціального середовища. Соціально-комунікативну культуру визначають як рівень єдності комунікативних і соціальних властивостей особистості, що виявляється в її вмінні розв'язувати різноманітні життєві проблеми засобами спілкування, будувати міжособистісні стосунки на різних рівнях, адекватно самореалізуватися й адаптуватися в сучасному суспільстві [41, с. 49]. У цьому випадку йдеться про соціально-комунікативну культуру як технологію спілкування і налагодження міжособистісних стосунків у суспільстві: особистість усвідомлює свої вчинки, ставлення до оточуючих, у неї підвищується здатність до саморегуляції, разом з тим особистість і суспільство знаходять оптимальні шляхи для реагування на проблеми один одного.

Спираючись на поняття суспільної комунікаційної системи (структурована сукупність комунікантів, реципієнтів, значеннєвих повідомлень, комунікаційних каналів і служб, які мають матеріально-технічні ресурси і професійні кадри), А. Соколов відзначає, що, оскільки культура є сукупністю

упредметнених і неупредметнених культурних змістів, то суспільна комунікаційна система, яка забезпечує переміщення цих змістів у соціальному просторі й часі, і є комунікаційною культурою в контексті різних історичних епох [40, с. 15]. Таким чином, комунікаційна культура (як рід соціальної комунікації) визначається панівними в суспільстві нормами і способами фіксації, збереження і поширення культурних змістів [23].

Як продукт людської діяльності, культура існує у всіх її сферах. Комунікативна діяльність особистості вимагає визначення критерію її якості, що є однією з функцій комунікативної культури, оскільки вона зумовлюється розвитком і саморозвитком особистості, що виявляється в творчому характері освоєння кращих зразків комунікативної діяльності. Водночас комунікативна культура забезпечує ступінь соціальної активності особистості, соціальну значущість норм її поведінки, застосування відповідних засобів комунікативної діяльності. Розуміння комунікативної культури як засобу й умови формування особистості ґрунтується на пізнанні її адаптивних можливостей, які допомагають людині діяти відповідно до культурних стандартів значущого для неї оточення.

При цьому комунікативній культурі властиві загальні ознаки культури, які відображають специфічний характер професійної комунікативної діяльності. З позицій аксіологічного підходу комунікативна культура є системою цінностей, які регулюють професійну діяльність. Діяльнісний підхід дозволяє тлумачити її як спосіб, інструмент успішної професійної діяльності, її результати, а також передумову і мету самореалізації в ній. З урахуванням особистісного підходу комунікативна культура є концентрованим вираженням особистості професіонала.

Таким чином, комунікативна культура фахівців є складовою їхньої професійної компетентності та забезпечується впорядкованістю знань, норм, цінностей і зразків поведінки, прийнятих в суспільстві та вміння органічно, природно і невимушено реалізувати їх у професійній діяльності. Водночас вона є сукупністю спеціальних комунікативних знань, навичок і умінь, за допомогою яких фахівець запобігає виникненню психологічних ускладнень, долає можливі

труднощі, бар'єри та прогнозує результативність міжособистісної та ділової професійної взаємодії. Зважаючи на це, можемо констатувати, що комунікативна культура є необхідною передумовою входження у професійну сферу, показником рівня професійної компетентності, ваговою умовою ефективності професійної діяльності та професійного самовдосконалення фахівця. Тому формування комунікативної культури майбутніх фахівців розглядається як одне з пріоритетних завдань фахової підготовки.

1. Андреева Г. М. Социальная психология: учебн. для высш. учебн. завед. / Г. М. Андреева. — М. : Аспект Пресс, 1998. — 376 с.
2. Балл Г. О. Категорія культури у визначенні орієнтирів освіти // Діалог культур у світовому контексті. Філософія освіти : збірн. наук. праць / Гол. ред. І. А. Зязюн. — Львів : Сполом, 2002. — С. 122–131.
3. Введение в психологию / Под общ. ред. проф. А. В. Петровского. — М. : Издательский центр «Академия», 1997. — 496 с.
4. Грехнев В. С. Культура педагогического общения: кн. для учителя / В. С. Грехнев. — М. : Просвещение, 1990. — 144 с.
5. Громкова М. Т. Психология и педагогика профессиональной деятельности: учеб. пособие для вузов. / М. Т. Громкова. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — 415 с.
6. Дубінка М. Психолого-педагогічні умови забезпечення ефективності міжособистісного спілкування / М. Дубінка // Рідна школа. — 2007. — № 4 (927). — С. 33–36.
7. Зинченко В. П. Человек развивающийся. Очерки российской психологии / В. П. Зинченко, Е. Б. Моргунов. — М. : Тривола, 1994. — 304 с.
8. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. / Е. П. Ильин. — СПб. : Питер, 2011. — 512 с.
9. Ильяева И. А. Культура общения: Опыт философско-методологического анализа / И. А. Ильяева. — Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1989. — 169 с.
10. Каган М. С. Мир общения : проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. — М. : Политиздат, 1988. — 319 с.
11. Клоков В. Т. Основные направления лингвокультурологических исследований в рамках семиотического подхода // Теоретическая и прикладная лингвистика. — Вып. 2. — Язык и социальная среда. — Воронеж : изд-во ВГТУ, 2000. — С. 60–67.
12. Коломинский Я. Л. Социальная психология взаимоотношений в малых группах : учебн. пособие для психологов, педагогов, социологов / Я. Л. Коломинский. — М. : АСТ, 2010. — 446 с.
13. Корнеева Е. Н. Субъектная регуляция образовательного взаимодействия : монография / Е. Н. Корнеева. — Ярославль : изд-во ЯГПУ, 2007. — 153 с.
14. Кравченко М. А. К вопросу об истоках современной лингвокультурологии // Проблема лингвистики текста в культурологическом освещении. — Таганрог, 2001. — С. 15–24.
15. Кузьмина Н. В. Очерки психологии труда учителя. Психологическая структура деятельности учителя и формирование его личности / Н. В. Кузьмина. — Л. : изд-во Ленингр. ун-та, 1967. — 183 с.
16. Кучерявий І. Т. Творчість – основа розвитку потенційних джерел особистості: навч. посібник / І. Т. Кучерявий, О. І. Клепиков — К. : Вища шк., 2000. — 288 с.
17. Леонтьев А. А. Общение как объект психологического исследования / А. А. Леонтьев // Методологические проблемы социальной психологии. / [Отв. ред. Е. В. Шорохова. — М. : Наука, 1975. — 295 с.

18. Лихачев Б. Т. Педагогика. Курс лекций : учеб. пособие для студ. пед. учеб. заведений и слушателей ИПК и ФПК / Б. Т. Лихачев. — М. : Прометей, Юрайт, 2001. — 607 с.
19. Лівенцова В. А. Формування культури професійного спілкування у майбутніх менеджерів невиробничої сфери : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук: 13.00.04 / В. А. Лівенцова; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. — Т., 2002. — 20 с.
20. Ломов Б. Ф. Общение и социальная регуляция поведения индивида / Б. Ф. Ломов // Психологические проблемы социальной регуляции поведения / [Е. В. Шорохова, М. И. Бобнева (отв. ред.)] — М. : Наука, 1976. — С.70-93.
21. Лотман Ю. М. Семиосфера. / Ю. М. Лотман. — СПб. : Искусство—СПБ, 2000. — 704 с.
22. Малахов В. А. Етика : Курс лекцій : навч. посіб. — 5-те вид. / В. А. Малахов. — К. : Либідь, 2004. — 384 с.
23. Масі Н. І. Про сутність поняття «комунікаційна культура суспільства» / Н. І. Масі. — [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/bdil/2010_4/10.pdf
24. Мудрик А. В. Общение в процессе воспитания: учебное пособие для ВУЗов. / А. В. Мудрик — М. : Педагогическое общество России, 2001. — 320 с.
25. Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев // Избранные психологические труды [под. ред А. А. Бодалева. Вст. ст. А. А. Бодалева. — М. : изд-во Института практической психологии, Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. — 356 с.
26. Общение и межличностные отношения. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=102609>
27. Общение и оптимизация совместной деятельности / [Под ред. Г. М. Андреевой и Я. Яноушека] — М. : МГУ, 1987. — 300 с.
28. Омельчук А. І. Комунікативна культура державного службовця: понятійно-категорійна сутність / А. І. Омельчук // Електронне наукове фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток» [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/index.php?operation=1&iid=312>
29. Орлова Э. А. Культурная (социальная) антропология: учебное пособие для вузов / Э. А. Орлова — М. : Академический Проект, 2004. — 480 с.
30. Петровский А. В. Стратометрическая концепция интрагрупповой активности в коллективах / А. В. Петровский // Социально-психологические аспекты общественной активности. — Ярославль : ЯГПИ, 1975. — С. 16–24.
31. Психология личности : учеб. пособие / под ред. проф. П. Н. Ермакова, проф. В. А. Лабунской. — М. : Эксмо, 2007. — 653[3] с.
32. Психологія : схеми, опорні конспекти, методики : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, В. М. Марченко [за заг. ред. М. С. Корольчука] — К. : Ельга, Ніка-Центр, 2005. — 320 с.
33. Психологія особистості: словник-довідник [За ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко] — К. : Рута, 2001, — 320 с.
34. Рибалка В. В. Психологія праці особистості: навч.-мет. пос. / В. В. Рибалка — К.—Кременчук : ПП Щербатих, 2006. — 76 с.
35. Розвиток комунікативних здібностей державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування : навч.-метод. посіб. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Упр. орг. фундамент. та приклад. дослідж., Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр.; [І. М. Плотницька та ін.] — К. : НАДУ, 2010. — 43 с.
36. Розвиток психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти: навч.-мет. пос. / [за ред. В. В. Рибалки; кол. авт. Г. О. Балл, М. В. Бастун, О. Г. Видра та ін.] — К. : ПППО АПН України, 2005. — 298 с.
37. Садовская В. С. Основы коммуникативной культуры / В. С. Садовская, В. А. Ремизов; [общ. ред. Ремизова В. А.] — М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2011. — 206 с.

38. Сарновська С. О. Сучасна соціальна комунікативна культура (філософсько-методологічний аналіз) : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філос. наук. 09.00.03. / Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. — К., 2000. — 18 с.
39. Соковнин В. М. Человеческое общение и идеология / В. М. Соковнин // Идеология и общественная психология. — Фрунзе : ИЛИГЛ, 1968. — 96 с.
40. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации / А.В. Соколов — СПб. : изд-во Михайлова В. А., 2002. — 461 с.
41. Тернопільська В. І. Теоретичні аспекти феномена «соціально-комунікативна культура» / В. І. Тернопільська // Вісник Львівського університету. — Серія педагогічна. — 2007. — Вип. 22. — С. 44–50.
42. Хребина С. В. Организационная психология образования : феноменология и концепция развития : монография / С. В. Хребина. — Пятигорск : Изд-во ПГЛУ, 2007. — 288 с.
43. Шелер М. Философское мировоззрение // Избранные произведения — М. : Гнозис, 1994. — 490 с.